

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ БОЮНЧА АЛГАЧКЫ ЭМГЕКТЕР
ПЕРВЫЕ ТРУДЫ ПО СИНТАКСИСУ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
THE FIRST WORKS ON THE SYNTAX OF THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Макалада кыргыз тил илиминин, анын ичинде кыргыз синтаксисинин XX кылымдын башында жазылган алгачкы илимий эмгектери анализге алынып, баа берилет. Синтаксистик түшүнүктөрдүн эволюциясы сүрөттөлөт.

Аннотация. В статье анализируются и оцениваются первые научные труды по кыргызскому языкознанию, в частности по кыргызскому синтаксису, написанные в начале XX века. Описывается эволюция синтаксических понятий.

Annotation. The article analyzes and evaluates the first scientific works on Kyrgyz linguistics, in particular on Kyrgyz syntax, written at the beginning of the 20th century. The evolution of syntactic concepts is described.

Түйүндүү сөздөр: тил илими, синтаксис, синтаксистик түшүнүктөр, синтаксистик категориялар.

Ключевые слова: языкознание, синтаксис, синтаксические понятия, синтаксические категории.

Key words: linguistics, syntax, syntactic concepts, syntactic categories.

Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү жөнүндөгү илимий-теориялык түшүнүктөр алгачкы окуу китептеринде (1930-1940-жылдары) берилген; илимий эмгектер, илимий-иликтөө иштери али пайда боло элек эле. Эне тилибиздин илимий жактан негизделишине, анын өнүгүшүнө алгачкы кыргыз агартуучулары күч-кубаттарын, жөндөмдөрүн жана билимдерин арнашып, алгачкы окуу китептерин, куралдарын түзүүгө активдүү катышкан.

Адатта, окуу китеби программанын талабына ылайык түзүлүп, окуучулар үчүн эне тилинен билим алуунун булагы болуп эсептелет. Ошол кезде окуу китебин түзүү - ары ардактуу, ары татаал иш эле, ал авторлордон кажыбас эмгекти, теориялык терең билимди, жөндөмдү талап кылган эле. Ушундай жооптуу иштер өз учурунун билимдүү жана илимий дараметтүү инсандарынан болушкан И.Арабаев, К.Тыныстанов, А.Шабданов, Х.Карасаев, Т.Саманчин, З.Бектенов, Т.Актанов, С.Нааматов ж.б. тарабынан башталган. Булардын ичинен эне тилибиздин биринчи «Алиппе» окуу китебин түзүү сыймыгы улуу агартуучу, көрүнүктүү коомдук-саясий ишмер И.Арабаевге таандык. Биз жогоруда аты аталган педагогдор менен ар дайым сыймыктанабыз.

Профессор З.Бектеновдун эскерүүсү боюнча, кыргыз элинин алгачкы агартуучусу И.Арабаев өз учурунда минтип тилек кылган экен: «...өз эне тилибизде балдар окуй турган китеп бастырсак ээ!». И.Арабаев тарабынан түзүлгөн кыргыз тилинин биринчи «Алиппеси» 1924-жылы жарыкка чыккан. Бул кыргыз эли үчүн зор окуя болгон эле.

1924-1930-жылдарда түзүлгөн окуу китептери сабатсыздыкты жоюу, башталгыч билим берүү сыяктуу ошол кездеги эң зарыл маселелерге багытталгандыгын байкоого болот. Андан кийин 1931-жылдан баштап жогорку класстардын окуучуларына арналган окуу китептери жарыкка чыга баштайт.

Маселен, буга Шабдан уулу Ажыймандын «Биздин тил» (кыргыз тилинин синтаксиси). - Фрунзе: Кыргызстан мамлекет басмасы, 1931) окуу китебин көрсөтсөк болот. А.Шабданов өз мезгилинин билимдүү адамы, Шабдан баатырдын небереси болгон. Бишкектеги орус-тузем мектебинен окуп, андан кийин Алматыдагы Жети-Суу билим берүү институтун бүтүргөндөн соң Кыргызстанга келип, орто мектепте, педтехникумда, 1928-жылдан Кыргыз агартуу илим-изилдөө институтунда иштейт. Ушул мезгилдерде кыргыз тилинин грамматикасы, орфографиясы, терминдери ж.б. маанилүү маселелер боюнча жигердүү эмгектенет. Өзүнүн

замандашы С.Нааматов менен бирдикте «Сабатсыз аялдар үчүн алиппе» (1929), М.Элебаев жана Ж.Жамгырчинов менен бирдикте «Чондор үчүн окуу китеби» (1930), И.А.Батманов менен бирдикте орус тилдүү мектептер үчүн «Кыргыз тилинин элементардык грамматикасы» окуу китебин түзүшкөн. Анын “Биздин тил (кыргыз тилинин синтаксиси)” окуу китеби авторго чоң кадыр-барк алып келген. А.Шабданов кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү жөнүндө тиешелүү маалыматтарды изилдеп, келечек тактоолорго, изилдөөлөргө мурас катары калтырып кеткен; алгачкы окуу китептеринин пайдубалын курууга, агартуу иштерине катышкан кыргыз интеллигенттеринин бири.

Автордун аталган окуу китебинин жарыкка чыгышы агартуу ишиндеги чоң жетишкендик болгон. Ошентип, алгачкы синтаксистик эрежелерди, аныктамаларды иштеп чыгуу, терминдерди түзүү маселеси А.Шабдановдун тагдырына туш келген. Бул окуу китебинде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча төмөнкү маселелер каралган: сүйлөм, интонация, сөз айкашы, ээрчишүү, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, жалаң жана жайылма сүйлөм, төл жана бөтөн сөз, каратма сөз.

Синтаксистик категорияларды билдирүү үчүн колдонулган терминдерди азыркылар менен салыштырганда кээ бир айырмачылыктар бар, мисалы: сөз айкашы - сөз тизмеги, баяндооч - баяндагыч, айкындооч – жандама, кемтик сүйлөм - өксүк сүйлөм, бөтөн сөз - жат сөз. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин синтаксисине тиешелүү терминдердин көпчүлүгү ошондо эле азыркыдай аталган экен: сүйлөм, интонация, ээрчишүү, жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – ээ, баяндооч, жалаң, жайылма сүйлөм, толук сүйлөм, каратма сөз.

Сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири - бүткөн бир ойду билдирүү. Бул аныктама окуу китебинде ошондо эле туура берилген, мисалы: «Бир ой айтылган бир же бир нече сөздүн тизмегин сүйлөм дейт». [5, 3-б.] Жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн проблемалары жөнүндө да ушунун өзүн айтууга болот: «Жайынча айтылган сүйлөмдүн аягына чекит коюлат, муну жай сүйлөм дейт. М: *Күн чайыттай ачылды*. Кайгыруу, капалануу, өкүнүү, ачуулануу сыяктуу кишинин ички сезими айтылган сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат, муну илептүү сүйлөм дейт. Мисалы: *Кап, мурдараак келсемчи!*» [5, 3-б.]

Суроолуу сүйлөмгө берилген аныктама да ушундай. Демек, автор айтылыш максаты боюнча сүйлөмдүн белгилерин илимий негизде туура аныктаган. Мындай маалыматтар орто мектептер үчүн түзүлгөн азыркы окуу китептеринде да өз күчүн жогото элек.

Сүйлөмдү аныктоодогу негизги критерийлердин бири – интонация, ансыз сүйлөм уюшулбайт. Интонация сүйлөмдү уюштуруу менен сүйлөөчүнүн сезимин, эмоциялык жагын да кылдат көрсөтүүчү каражат болуп эсептелет. Бул маселе А.Шабдановдун окуу китебинде да эске алынган. Мисал келтирели: «Сүйлөмдүн көтөрүңкү же басыңкы үн менен же ылдам айтылышын интонация дейт» [5, 4-5-б.]. Сүйлөмдүн грамматикалык негизин ээ менен баяндооч түзөт, ошондуктан алар баш мүчөлөр деп аталышат. Окуу китебинде баш жана айкындооч мүчөлөр жөнүндө кыскача түшүнүк берилет, бирок аларга аныктамалар берилип, грамматикалык белгилери жөнүндө чечмелөөлөр берилген эмес.

Сүйлөмдү классификациялоонун бир критерийи болуп анын грамматикалык түзүлүшү эсептелет. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинде жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр бар. Сүйлөмдү бөлүштүрүүнүн ушул классификациясы сөз болуп жаткан окуу китебинде сакталган. Ошондуктан окуу китебинде жөнөкөй сүйлөмдүн төмөнкүдөй түрлөрү көрсөтүлгөн: жалаң жана жайылма, толук жана өксүк, этиш жана атооч сүйлөм. Булардын ар бирине кыскача түшүнүктөр берилген, аларга кайрылып көрөлү. «Сүйлөгөн убакта болсун, жазган убакта болсун, кайсы бир сүйлөмдөрдүн баяндагычы же ээси түшүрүлүп айтылат. Мындай ээ менен баяндагычтын бири түшүрүлүп айтылган сүйлөм өксүк сүйлөм дейт». [5, 26-б.] Азыркы окуу китептеринде «өксүк сүйлөм» деген термин кемтик сүйлөм деп колдонулууда. Жалаң жана жайылма сүйлөм боюнча: «Ээ менен баяндагычтан болгон сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейт. Ээ менен баяндагычтан башка да жандама мүчөлөр бар сүйлөмдү жайылма сүйлөм дейт». [5, 25-б.] Мында жалаң жана жайылма терминдери да азыркы окуу китебиндегидей берилген. Демек, кээ бир синтаксистик аныктамалар отузунчу

жылдарда эле туура берилгендигин байкоого болот. Андан ары: «Баяндагычы этиш сөздөн болгон сүйлөмдү этиш сүйлөм дейт; баяндагычы атооч сөздөн болгон сүйлөмдү атооч сүйлөм дейт». [5, 27-6.]. Сүйлөмдүн аталган түрлөрү боюнча мисалдар берилген.

Жыйынтыктап айтканда, бул окуу китеби өзүнүн илимий булактарынын жетишсиздигине карабастан, өз учурунда элдин тилдик сабатсыздыгын жоюу муктаждыгы үчүн кызмат өтөгөн, кийинки окуу китептеринин илимий жактан туура түзүлүшүнө, калыптанышына негиз салган эмгек катары бааланышы керек. Ошондуктан А.Шабдановдун «Биздин тил» окуу китебиндеги айрым бир кемчиликтер мыйзам ченемдүү иш эле, себеби эне тилибиздин аныктамалары, терминдери жаңыдан гана түзүлө баштаган, синтаксистин проблемаларын илимий жактан изилдөө иши колго алына элек болуучу.

К. Тыныстанов - кыргыз тилинин илимий маселелерин жана аларды калыптандыруу боюнча ошол мезгилде Ала-Тоонун асманында балбылдап жанып турган Чолпон жылдызы болгон десек жаңылышпайбыз. Табият ага талантты аябай берген экен, ал жазуучу, тилчи, педагог, ошондой эле мамлекеттик ишмер болгон. Кыргыз филологдорунун (К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев) айткандарына караганда, Касым Тыныстанов Ташкендеги агартуу институтунда окуп жүргөн кезинде эле окуу китептерин жазууга киришип, кийин «Биздин тил» (1927), «Эне тилибиз» (1928), «Кыргыз терминологиялык сөздүгү» (1933), «Кыргыз тилинин морфологиясы (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) жана башка алгачкы оригиналдуу окуу китептерин, окуу куралдарын, ошондой эле кыргыз тилинин жазуу эрежелерин, терминологиясын иштеп чыккан. Чынында, И.Арабаев, К.Тыныстановдордун кыргыз тилине ылайыктап, кыргыз жазуусунун эрежелерин түзүшкөндөрү өз убагында улуу иш болгон.

К.Тыныстановдун эмгектеринин баалуулугу анын кыргыз тил илимине алгачкы болуп чыйыр салгандыгында, анын чыгарган лингвистикалык терминдери ушул күнгө чейин колдонулуп келе жатат, кээ бирлери гана алмашылды. «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) деген окуу китебинде синтаксистин негизги маселеси сүйлөм, анын түзүлүшү жана түрлөрү кылдат каралып, тиешелүү аныктамалар берилип, келечек изилдөөлөргө, тактоолорго багыт берилген.

Аталган китеби сүйлөм жөнүндө түшүнүк берүүдөн башталат да, мындай аныктамага келет: «Бүткөн айрым ойду билдирүүчү сөз же сөздөрдүн тизмегин сүйлөм дейбиз». [4, 3-6.] Бул аныктама бүгүнкү күндө да өз күчүндө. «Баяндооч, айкындооч» деген терминдер биринчи колдонулат. Фактыларга кайрылалы: «Сүйлөм ичинде эки баш мүчө болот. Баш мүчөлөрдүн бири - ээ, бири - баяндооч... Сүйлөмдө ээ менен баяндоочтон башка да мүчөлөр (сөздөр) болот. Булар айкындоочтор деп аталат, анткени булар баш мүчөлөрдү аныктап, аларга тактык жана ачыктык киргизишет» [4, 5-6.].

Окуу китебинде «жалаң» деген термин жөнөкөй сүйлөмдүн ордуна, «жөнөкөй сүйлөм» деген термин жалаң сүйлөмдүн ордуна колдонулган. Андан ары жөнөкөй сүйлөмдүн төмөнкүдөй түрлөрү көрсөтүлгөн: жалаң, жайылма, кемтик, кыскартылган, бирикме, өксүк, сыңар ж.б. Булардын ар бирине эреже берилип, мисалдар аркылуу бекемделген. Байкап көрөлү. Окуу китебинде: «Сүйлөп жатканда айталык деген кебибиз кызуулуктан, же шашкандыктан бүтпөй калат. Оюбуз бүтпөй сүйлөмдүн бир мүчөсү же бир нече мүчөсү кемийт», - деген. [4, 71-6.] Автор мындай түзүлүштөгү сүйлөмдү өксүк сүйлөм деп белгилейт. Чындыгында эле, сүйлөп жаткан учурда ар кандай кырдаал болот: сүйүнүү, өкүнүү, кайгыруу, шашуу ж.б. Мына ушундай жол менен сыңар сүйлөмгө берилген эрежени байкап көрөлү:

«Сүйлөмдүн ээси же баяндоочу такыр белгисиз болгон сүйлөмдү сыңар сүйлөм деп аталат. Маселен: *Түн. Өтө караңгы. Жалгыз келем.*» [4, 73-6.] *түн, өтө караңгы* дегендер - атама сүйлөмдөр. Бул боюнча мындай жыйынтыкка келсек болот, автордун сыңар сүйлөм жөнүндө айткан пикирлери жалпысынан туура. Ал азыркы атама сүйлөмгө дал келет, атама сүйлөм зат, окуя, көрүнүштөрдү ж.б. атоо менен анда баш мүчө белгисиз болот. Мында термини гана башкача аталган. Сөз болуп жаткан окуу китебинде айрым терминдердин азыркыдай берилгендигин байкайбыз, бирок кээ бирлери башка сөз менен берилет, ошондой болсо да, алардын аныктамалары туура, фактыларга кайрылалы. Окуу китебинде жалаң

сүйлөмгө мындайча эреже берилет: «Ылгый гана баш мүчөлөрдөн курулган сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейбиз. Мисалы: *Асан ырдады*. Сүйлөмдүн ээси - *Асан*, баяндоочу - *ырдады*». [4, 40-6.]. Азыркы учурда да баш мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөм жалаң сүйлөм болору белгилүү. Жайылма сүйлөм жөнүндө да ушундай эле пикирди айтууга болот: «...Баш мүчөлөрү бүт жана айкындоочтору бар сүйлөмдү жайылма сүйлөм дейбиз». *Мен китеп окудум* [4, 41-6.]

«Кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмгө» берилген аныктаманы байкап көрөлү: «Айтылбаса да, баяндоочу белгилүү болуп турган сүйлөмдү кыскарган баяндоочтуу сүйлөм дейбиз. Маселен: *Асыл- таштан , акыл-баштан*. Мында *Асыл таштан чыгат, акыл баштан чыгат деген толук сүйлөмдөр түшүнүлүп турат*. Мындагы *чыгат* деген баяндооч сүйлөмдүн мазмунунан билинип турат» [4,75-6.]. Биздин синтаксис боюнча эмгектерде мындай түзүлүштөгү сүйлөм баяндоочу катышпаган бир тутумдуу сүйлөмдөргө кирет. Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү ары татаал, ары көп тараптуу маселе.

К. Тыныстанов - кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксистик түзүлүшү жөнүндө илимий негизде туура аныктамаларды, баяндамаларды берүүгө көп эмгек сиңирген, алгачкы окуу китептерин түзүүдө, кыргыз синтаксисин изилдөөнүн пайдубалын курууга кайталангыс из калтырган.

Т. Актанов түзгөн «Грамматика. II бөлүк. Синтаксис» аттуу окуу китеби – алгачкы синтаксистик эмгектердин бири.

Бул китеп жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү материалдын системалуу берилиши менен жана окуп үйрөнүүгө ыңгайлуулугу менен башка эмгектерден айырмаланып турат.

Китепте жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бардык материалдары берилген. Ар бир бөлүгү тилдик фактылардын негизинде толук талданып, түшүнүктүү эрежелер менен тыянактуу аныктамалар аркылуу түзүлгөн.

Бул ойду кыркынчы жылдарда басылып чыккан китептерге негиздеп айтууга болот. Кыркынчы жылга чейинки Актанов жана Бакеев тарабынан түзүлгөн китептер латын алфавитинде жазылгандыктан окуучулук ой айтууга кыйындык келтирет. 1941-жылы чыккан Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин синтаксиси» китебинде жөнөкөй сүйлөмгө төмөндөгүдөй аныктама берилген: «Ой жагынан башка сүйлөмдөр менен тутумдашпай, өз алдынча туруп, айрым ойго ээ болгон сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз». Мисалы: *Таң атты. Жумушчулар жумушка кетишти*. Бул эки сүйлөмдүн бири эки сөздөн, экинчиси үч сөздөн түзүлгөн. Экөө тең өз алдынча туруп, айрым ойго ээ болуп турат деп келип, буга карата бири оозеки иштөөгө, бири жазууга ылайыкташкан көлөмдүү эки көнүгүү берилген.

Жогоруда жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү жөнүндөгү илимий материалдар орто мектептер үчүн түзүлгөн алгачкы окуу китептеринде А.Шабданов, К.Тыныстанов, Т.Актанов, Н.Макешев, К.Бакеев, А.Жапаров) кандай деңгээлде берилгендигине, кандай терминдер менен аталгандыгына кыскача экскурс жасалды.

Бул проблема улам такталып отуруп, акыры калыптанып, мектеп программасынан орун алгандыгын байкоого болот. Азыркы учурда орто мектептерде эки тутумдуу жана бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү окутулууда [3, 52-53-6.]: жалаң жана жайылма; атама, жактуу жана жаксыз.

Ошентип, 1920-40-жылдардагы окуу китептеринде жөнөкөй сүйлөм жана анын түрлөрү негизинен ар кандай терминдер менен аталып, ар түрдүү эрежелер берилип келген.

Колдонулган адабияттар:

1. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис (Педагогика окуу жайлары үчүн). Ф.: Кыргызмамбас, 1940. – 103 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Фрунзе, 1951 – 156 б.
3. Иманов А. Кыргыз тили. – Ф., Мектеп, 1990. – 350 б.
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936.- 138 б.
5. Шабдан уулу Ажыйман. Биздин тил (кыргыз тилинин синтаксиси). -Фрунзе: Кыргызмамбас, 1931. -• 70 б.